

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ СЕРЕДИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.

На сучасному етапі розвитку історичної науки вдалося з'ясувати основні етапи, напрямки і ступінь наукової розробки ролі козацької старшини у державотворчих процесах середини XVII – кінця XVIII ст.

Динаміка зміни цілей, підходів, теоретико-методологічних за- сад, ступеня науковості досліджень зазначеного сюжету дозволили виділити три історіографічні етапи: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (1917 – 1991 рр.), сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики протягом двох перших періодів зумовлювала описовість і фрагментарність у працях з історії Української козацької держави. Перетворення проблеми у повноцінний об'єкт дослідження відбулося лише в умовах отримання державної незалежності України. Протягом третього періоду відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань і лише часткового їх вирішення. Синхронний аналіз масиву вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка вивчала різні аспекти діяльності української козацької старшини, засвідчує, що історично обумовлено період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. У багатьох напрямках українська історіографія знаходиться далеко не на завершальному етапі цього періоду нагромадження емпіричних знань. Такий стан обумовлений тим, що у перший період дослідження історії України відбувалися у річищі пануючих російської і польської історіографії, в другий період стався розрив тяглості українського історіографічного процесу, який лише наприкінці цього періоду відродився, але залишався в тисках тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого. Історії козацтва і старшини займала серед цих питань одне із провідних місць. Не припиняючи ролі істориків XIX – XX ст. (представників двох перших періодів), які досліджували історію старшини, зазначимо, що вони зробили багато для збереження фактологічної бази, але завершення її формування припадає на день сьогоднішній [1-6], а тому перехід до конкретно-історичних досліджень з політологічним і філософським осмисленням можливий лише через розвиток спеціальних

історичних дисциплін, які складають основу будь-якого фундаментального дослідження [7-11].

Джерельна база, хоча і різновелика для окремих періодів існування козацько-гетьманської держави, дає можливість вирішити завдання дослідження козацької старшини. Virізнення всіх компонентів джерельної бази дозволяє використати їх у системі, коли одне джерело доповнює чи дає можливість перевірки іншого, при чому факти визначаються завдяки критичному аналізу різних даних одного джерела або через синтез фактичного матеріалу з кількох джерел. При аналізі, переважно, використовуються документальні джерела, менше – нарративні. Стосовно першого виду джерел зазначимо, що першочергове значення за ступінем важливості і об'ємом використання для дослідження вказаної проблеми має обліково-статистичний різновид, потім – судові, дипломатичні і законодавчі акти. Перевірка повноти і достовірності вказує на переваги реєстрів, присяг та відомостей [12-14]. Вивчення текстів джерел та проведення їх історичної критики дало можливість зробити висновок про те, що надійним джерелом є пом'яники [15-17], заповіти [18-20], метричні і сповідальні книги, судові та маєткові документи. З нарративних же джерел найбільшу увагу привертало листування, в меншій мірі – літописи. Літописці хоча і мали високе бажання неупереджено відобразити історичні реалії, проте їх спроможність і об'єктивність була набагато нижчою, ніж у творців-сучасників документації. Тому інформація літописів використовувалася лише після спеціальної комплексної перевірки і порівняння з іншими документами. Зазначимо, що джерельна база дослідження збереглася нерівномірно як за часом, так і територіально. Особливо великі втрати маємо стосовно Гетьманщини періоду 1648–1715 рр., що відобразилося і на повноті реєстрів старшини. Це ж стосується і локальної історії, якщо Лівобережжя документоване краще, то про старшину правобережних полків збереглися лише поодинокі згадки. Проте прогалини в окремих групах джерельної бази, розпочинаючи з 1715 р. не впливають на її повноту. Реєстри доповнюються даними присяг, «сказок» і послужних списків, метричних і сповідальних книг, Генерального слідства про маєтності, Рум'янцевською ревізією. Для генеалогій козацько-старшинських фамілій першочергове значення мають дворянські родовідні книги, контрольним джерелом є поминальні записи синодиків.

Використовуючи структурно-персональний аналіз, методики цивілізаційного підходу, а також метод мережевого аналізу, вдалося уточнити структуру старшинських урядів (доповнити її такими елементами як старший полковий канцелярист, полковий підканце-

лярист, сотенний канцелярист, виборними тимчасовими посадами полкових і сотенних комісарів). Вказано на особливу роль уряду городового отамана полкового міста, на падіння ролі генерального обозного і стрімкий ріст впливу генерального писаря. Привернута увага до таких категорій як військові і полкові священики. Вдалося здійснити структурні узагальнення старшинської урядової та неурядової ієрархії.

Аналіз еволюції значного військового товариства вказує на те, що отриманню такого статусу передувало знаходження на старшинському уряді. Виявлено і складено перелік значних військових товаришів стосовно яких такі уряди ще необхідно встановити. Вказано на республіканські коріння виникнення значного товариства та заміну його бунчуковим товариством як інститутом гетьманської влади. Вдалося відобразити місце подвійних товаришів (які упускаються у всіх відомих ієрархіях) серед комонних урядників.

Виявлено і доповнено персональний склад старшини шляхом укладення їх реєстру, який нараховує 4392 урядники різних рівнів (рахуючи від сотників і вище), що репрезентували 2921 родину. З них 276 родин мали по два представники, 141 – по три, 74 – по чотири, 51 – по три, 31 – по шість, 10 – по сім, 12 – по вісім, 13 – по дев'ять, 11 – по десять, 3 – по одинадцять, 2 – по дванадцять, 2 – по тринадцять, 3 – по чотирнадцять, 1 – п'ятнадцять, 2 – по сімнадцять, 1 – дев'ятнадцять.

Відомо 158 полковників з 140 родин правобережних полків (по 3 – Бути, Дорошенки, Золотаренки, Гамалії, по 2 – Яненки, Трушенки, Лизогуби, Коваленки (Ковалевські), Гуляницькі, Воронченки, Гродзенки, Бутенки, Безпалі, Богаченки).

З 223 полковників 113 полковничих родин Лівобережжя 32 родини мали кількох представників. Дві родини дали козацькому війську по чотири полковники (Сулими і Самойловичі), 10 родин по три (Танські, Милорадовичі, Лизогуби, Левенці, Ігнатовичі, Золотаренки, Жураховських, Горленки, Гамалії, Апостоли), 20 родин по два (Щербини, Черняки, Розумовські, Пушкаренки, Постоленки, Полуботки, Небаби, Носачі, Максимовичі, Іскри, Кочубеї, Коровки-Вольські, Ілляшенки, Завадовських, Гуляницькі, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Бутрими, Борсуки).

Загалом відомо 361 полковник з 205 родин Гетьманщини. Одна родина Золотаренків дала козацтву 5 полковників, чотири родини (Сулими, Самойловичі, Бути, Гамалії) – по 4, 10 родин (Танські, Левенці, Лизогуби, Милорадовичі, Ігнатовичі, Завадовські, Жураховські, Дорошенки, Горленки, Апостоли) – по 3, 30 родин (Безпалі, Богаченки, Борсуки, Бутрими, Бутенки, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Во-

ронченки, Ганджа, Ковалевські, Коровки-Вольські, Яненки, Якубовичі, Щербини, Черняки, Трушенки, Розумовські, Гродженки, Гуляницькі, Ілляшенки, Іскри, Пушкарі, Полталенки, Полуботки, Небаби, Мозирі, Максимовичі, Кочубеї, Носачі) – по 2.

Зроблено попередні розвідки персонального складу сотенної старшини усіх полків Гетьманщини, які внесені до реєстру, що включає сотенних отаманів, писарів, осавулів і хорунжих.

Систематизовані і доповнені знання родоводів українських гетьманів. Виявлені прізвища двох чоловіків Ганни Золотаренко – Тарасенка і Пилипенка, які передували Богдану Хмельницькому. Введені до наукового обігу чотири нових синодики роду Хмельницьких, сім Виговських, один Петра Дорошенка, три Мазепи. Встановлені родинні зв'язки Хмельницьких по материнській лінії Богдана, зібрані розпорошені дані про Хмельницьких у XVIII ст. Вперше опублікований, підготовлений В.Модзалевським, родовід гетьмана Тетері. Встановлено прізвище першої дружини Григорія Дорофійовича Дорошенка – брата гетьмана, яка походила з любецької шляхетської родини Посудевських-Кононовичів, що дозволило показати ще одну лінію впливу гетьмана на Чернігівщину. Третя ж його дружина – Євдокія Федорівна Мовчан – сприяла його знаходженню на Сіверщині. Наголошено на необхідність виправлення в науковій літературі прізвища гетьмана Ігнатовича і позбутися його прізвиська Многогрішний, яке з'явилося пізніше його гетьманування. Вперше опрацьовано родовід материнської лінії Мазепи – Мокієвських, Скоропадського – Величковських, Розумовського – Демешків-Стрешенців. Введені до наукового обігу дані про рідних сестер Данила Апостола – тіток гетьмана.

Аналіз реєстру сотників протягом 1648 – 1782 рр. засвідчив наявність 153 сотницьких династій, що дає можливість стверджувати про значно більшу роль походження, ніж рахувалося раніше. Якщо дефіцит священницьких місць вів до того, що молодші сини вимушені були ставати дяками і паламарями, опускаючись у соціальній ієрархії, то у козацькому війську нащадки сотників залишалися у елітному середовищі через службу значковими товаришами, тобто зараховувалися до неурядової старшини.

Досліджуючи соціальні основи козацтва, вдалося виявити частку родин шляхетського походження у козацькому середовищі. Якщо В.Липинський до шляхтичів зараховував 3, 3 %, то наші дослідження дозволяють стверджувати про набагато вищу частку – 12, 6 %. В зв'язку з цим є підстави стверджувати, що головним джерелом формування старшини була покозачена шляхта.

Визначена регіональна типологія основних козацько-старшинських угруповань. Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньо-традиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначена її неоднорідність. За часом отримання урядів вони розподілялись на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, на початку Національно-визвольної війни (1648 – 1663) за регіональними особливостями старшини центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воеводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу), надалі – на правобережну і лівобережну (1663 – 1676), вихідців з Правобережжя і місцевої лівобережної старшини (1676 – 1687). На далі за гетьманування Мазепи існували залишки угруповання полків колишньої південно-східної групи – Полтавський, Миргородський і Гадяцький полки. Єдність угруповань першочерговою основою мала причетність до того чи іншого фамільного клану. Протягом XVIII ст. при відсутності реального системоутворюючого стрижня – абсолютної гетьманської влади – зникає потреба боротьби за неї і як наслідок необхідності козацько-старшинських угруповань. В умовах обмеження і поступового знищення гетьманської влади та влади старшини (1708 – 1782 рр.) нівелюються її кланові і регіональні відмінності.

За зовнішньополітичними симпатіями і орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську. Старшини із сталою протурецькою чи протатарською орієнтацією виявити не вдалося. Це свідчить, скоріше, про використання татарського і турецького фактору в українській політиці, чим бажання підкорення султану чи хану.

Удалося відобразити не лише на загальнодержавному рівні, але і у багатьох полках наявність та еволюція старшинських угруповань, серед яких протистояння у Миргородську полку Лісницьких і Гладких, Переяславському – Сулим і Романенків, Ніжинського – Гуляницьких і Золотаренків, Полтавському – Жученків і Герциків, зробити спроби ув'язати внутрішньополкових протиріч із протиріччями у центрі.

Еволюція місця та ролі неукраїнців у соціальній та національній еліті збігалася з історичними періодами існування української козацької держави. У 1648 – 1676 рр. вони перебували поруч з українцями в козацькому війську, переймалися їх інтересами, боролися з ворогами України (волохи Апостоли, Скидани, серби Думитрашки-Райчі, Сербини, Новаковичі, греки Мигалевські, Мазаракі, Греки). У

1676 – 1708 рр. спочатку допомагали утвердженню покозаченої правобережної шляхти на лівобережному гетьманстві, а потім стверджуються і самі в тепер вже й їхній Україні. Протягом 1708 – 1782 рр. російське самодержавство активно використовувало неукраїнців для руйнації Гетьманщини і її інкорпорації (волохи Станіславські, Кицеші, Бразули, Афендики, серби Божичі, Милорадовичі, Милютювичі, Требинські греки Томари, Костянтиновичі, Греки).

Найбільше неукраїнського елементу у командних органах козацької армії давали білоруси. Особливо багато їх було серед стародубських і ніжинських полчан, але встановити їх серед козацької старшини ще вимагає спеціального дослідження. Складнощі цього процесу пов'язані з традиційним формуванням козацтва, як з українських, так і білоруських земель, а також тим, що у самому Війську Запорозькому різниці між українцями і білорусами, як свідчать документи, не робилося, тобто, рівень усвідомлення окремішності від білорусів був набагато слабшим, ніж від московитів. Загалом відсоткове співставлення неукраїнців серед старшини в полках Гетьманщини коливалося від 1 до 11 %, а саме: Переяславський полк – 11 %, Гадяцький – 4,6 %, Миргородський – 3,3 %, Лубенський і Стародубський – 2,7 %, Полтавський – 1,8 %, Чернігівський і Київський – 1,5 %, Прилуцький – 1,4 %, Ніжинський – 1 %. Разом неукраїнці в старшинському середовищі складали 3,9 %, серед них 53 представники волоського походження, по 29 євреїв і греків, по 19 татарського і сербського, 10 росіян, 4 болгар, по 3 поляки і угорці, 2 молдавани, по одному чеського, німецького і циганського походження.

Відсутність серед козацької старшини представників неправославного віросповідання засвідчує жорсткий підхід у релігійному питанні. Представники польських католицьких родів отримували уряди лише як нагороду після хрещення за православним обрядом, всі старшини-євреї були вихрестами, це ж стосується і татар.

Дослідження еволюції суспільної значущості старшинських родин, періоди їх політичного підйому та занепаду, вказують на те, що старшинсько-козацькі родини періоду Богдана Хмельницького поступово сходили з політичної арени і лише в останній період існування козацької держави вони дещо повернули собі вплив. Це сталося у наслідок того, що владні старшинські родини першої половини XVIII ст. протягом 1764 – 1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію. Встановлено, що з 601 старшинської родини відомих за гетьманування Богдані Хмельницькому за Самойловича на урядах залишалися 75, за Мазепи – 64, Скоропадського – 40, Апостола – 31, в останній період існування козацької держави – 37.

Як бачимо, поступова еволюція козацької старшини в бік Російської імперії призвела до відсутності протесту проти знищення спочатку гетьманства, а потім і самих козацько-старшинських урядів. Розгромлена січова старшина або знаходилась у в'язницях, або разом з городовою отримувала російські звання і дворянство. Зберігаючи свої соціальні завоювання, свій соціальний статус багато з представників елітарних родин, переходили на службу монарху безпосередньо, а не через проміжковий ланцюг Гетьманщини.

Козацька держава була тією національною нішею на європейській карті, яку вдалося вибороти козацтву, українській покочаній шляхті. Проте, тогочасні реалії засвідчують, що захистити цю державу як самодостатнє і самостійне утворення вони не змогли. Не змогли протистояти і асиміляційним процесам, що ще на два століття відстрочило появу на світових картах держави України. Національна еліта несе відповідальність за стратегічні і тактичні прорахунки державотворчого процесу середини XVII – кінця XVIII ст., унаслідок яких державність України під ударами впливових зовнішніх факторів була втрачена.

Джерела та література

1. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упор.), В. Смолий та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К., 1998.
2. Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709. / Упорядкування І. Бутич. – К.; Львів: НТШ, 2002; Т. II. – К.; Львів: НТШ, 2005.
3. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К. – Львів: НТШ, 2004.
4. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. Передмова П. Кеннеді Грімстед. – К., 2002.
5. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (Добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998.
6. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007.
7. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. – К., 1993.
8. Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998.
9. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002.
10. Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. – К., 2007. – Т. 2.
11. Кривошея В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2007. – Вип. 7.
12. Реєстр Війська Запорізького 1649 року. – К., 1995.

13. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003.
14. Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ, 2004.
15. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998.
16. Синодик Крупицько-Батурицького монастиря / Підготував до друку та вступні зауваги Ігоря Ситого // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5.
17. Синодик Любецького Антонієвого монастиря. – Чернігов, 1902. – /10/, 79, /6/ с.
18. Попружна А. Духовні заповіді як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII – XVIII ст.) // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно- релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин, 2006.
19. Кривошея О.В. Духовний заповіт як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 7.
20. Кривошея О.В. Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – Чернівці, 2006. – Вип. 3.

Summary

The article is devoted to the issue of Cossack leaders of the middle XVII – end of XVIII cent. and their relations with Ukrainian elite of XX century. The author claims that Cossack leaders were considered to be national elite taking responsibility for strategic and tactical drawbacks in state formation process of the middle XVII – end of XVIII cent. The result of the miscalculation became loosing Ukraine's state system under the blows of powerful external factors.

С. Г. Іваницька

НАРОД І ЕЛІТА В НАЦІЄТВОРЧИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Народ та еліта – проблема, що є однією з найбільючіших в українській історії новітнього часу. Це – й дилема проводу, це й – історія взаємопізнання, взаємовідносин, взаємовпливів та антагонізмів двох головних діючих суб'єктів світу політики.

Вельми цікавим, але малодослідженим є розгляд теоретичних та практичних підходів до цієї проблеми представників української ліберально-демократичної еліти початку ХХ ст. Йдеться насамперед про видатних ідеологів та лідерів Української демократично-радикальної партії (УДРП), поступове формування якої відбувалося